

वारकरी संप्रदाय विचार आणि कार्य

प्रा. शिवदास दगा पावरा

गोदावरी कला महाविद्यालय,
अंबड. जि. जालना.

महाराष्ट्र प्रदेश हा प्राचीन काळापासूनच संतांचा आणि वीर योद्धांची भूमी म्हणून ओळखले जाते. त्यामुळे मराठी साहित्यामध्ये संतांचे कार्य अनमोल होते. सामान्य जनता मंत्र, तंत्र, जादूटोणा यासारख्या धर्मांधतेच्या जोखड्यात अडकलेला होता. यावेळी त्या जाचातून बाहेर काढण्यासाठी नाथ संप्रदाय, जैन संप्रदाय, सुफी संप्रदाय, दत्त संप्रदाय, शैव संप्रदाय, वैष्णव संप्रदाय, महानुभव पंथ, वारकरी संप्रदाय, अशा अनेक संप्रदायांचा उगम झाला. सर्वसामान्य लोकांना मार्ग दाखविण्यासाठी म्हणून प्रत्येक संप्रदायांनी प्रयत्न केले. कालखंडात यादव राजवटीचे अस्तित्व होते. तेव्हा सामान्य लोकांना गुरफटलेल्या अवस्थेमधून बाहेर काढणे हा प्रत्येक संप्रदायाचा किंवा पंथांचा उद्देश होता. यासाठी सर्व संप्रदायांनी आपापल्या पंथाचे किंवा भक्ती संप्रदायाचे तत्त्वज्ञान निर्माण केले. त्यामधूनच भक्ती साहित्याची निर्मिती झाली. त्यामध्ये ईश्वर भक्ती हीच सर्वश्रेष्ठ असल्याचे मानण्यात आली. काम, क्रोध, मोह, लोभ, मद, मत्सर यासारख्या अंधश्रद्धेतून बाहेर काढण्यासाठी भक्ती मार्गाचा अवलंब केला. त्यासाठी सत्य, शांती, विवेक, वैराग्य, आत्मिक समाधान यांना प्राधान्य देण्यात आले. अध्यात्मिक मार्ग अनुसरण्यात आले. बाराव्या शतकात महानुभाव पंथांनी जातीयतेचे प्रस्थ कमी करण्याचा प्रयत्न केला. याचबरोबर वारकरी संप्रदायाचा उगम देखील झाला. या पंथामध्ये स्त्री- पुरुष, जातीयता वर्ज्य मानले मराठी भक्ती मार्ग खुला करून दिला.

महाराष्ट्रात पंढरपूर येथे वारी करणारा समूह पण त्याला वारकरी असे संबोधण्यात आले. यालाच माळकरी संप्रदाय असेही म्हणतात. नियमित वारी करणाऱ्यांच्या गळ्यात तुळशीच्या 108 मण्यांची माळ असते. वारकरी संप्रदायाचे उपास्य दैवत विठ्ठल आहे. भागवत संप्रदायातच वारकरी संप्रदाय अंतर्भूत होतो. यामध्ये वैष्णव मार्गाला प्राधान्य देण्यात आले. विष्णू हा कृष्ण अवतार वासुदेव हाच उपास्य आहे. वारकरी संप्रदायाचे उपास्य दैवत विठ्ठल हा कृष्ण अवतार म्हणजेच विष्णूचा अवतार मानला गेला. त्यामुळे पंढरपूर येथील विठ्ठलास दक्षिण काशी असे संबोधण्यात येते.

वारकरी संप्रदायाला पुढे नेण्याचे कार्य संत ज्ञानेश्वर, संत नामदेव, संत जनाबाई, संत चोखामेळा, कर्ममेळा, गोरा कुंभार, विसोबा खेचर, सावता माळी, नरहरी सोनार, परीसा भागवत, सेना न्हावी, कान्होपात्रा इत्यादी संतांनी भक्ती मार्गाचा अवलंब करून साहित्य निर्मिती. म्हणजेच अभंग रचना केली. यामध्ये भक्ती मार्ग हाच सर्वश्रेष्ठ मार्ग आहे. सर्वसामान्य लोकांना प्रबोधन करण्यासाठी धार्मिकतेला प्राधान्य देऊन अंधश्रद्धेच्या जोखडातून बाहेर काढण्याचे कार्य केले. त्या कालखंडात निर्माण झालेले साहित्य धार्मिक किंवा अध्यात्मिक हेतूने जरी निर्माण झाले असले तरी त्यामधून सत्य, शांती, विवेक, वैराग्य, आत्मिक समाधान या बाबींना प्राधान्य क्रम देण्यात आले. साहजिकच सामान्य जनता विठ्ठल भक्ती कडे आकर्षित झाले. ही ओढ 'पाऊले चालती पंढरीच्या वाटे' असे सहज उत्स्फूर्तपणे गर्जतांना दिसते. आद्य प्रवर्तक म्हणून संत ज्ञानदेव आणि संत नामदेव यांचा उल्लेख करण्यात येऊ लागला. म्हणूनच संत बहिणाबाई आपल्या अभंगात म्हणतात.

वारकरी संप्रदाय विचार आणि कार्य

प्रा. शिवदास दगा पावरा

www.thesaarc.com

" संत कृपा झाली। इमारत फळा आली
जानदेव रचिला पाया। बांधियले देवालय
नामा तयाचा किंकर। तेंणे केला हा विस्तार
जनार्दनी एकनाथ। स्तंभ दिला भागवत
भजन करा रे सावकाश। तुका झालासे कळस।

संत बहिणाबाईंच्या अभंगात वारकरी संप्रदायाचे संपूर्ण स्वरूप सामावले असल्याचे दिसते. संत जानदेव, संत नामदेव यांनी वारकरी संप्रदायाचा पाया रचिला आणि संत एकनाथ, संत तुकाराम यांनी पंथाचा विस्तार केला.

संत ज्ञानेश्वर यांनी अवघ्या सोडाव्या वर्षी भावार्थदीपिकेवर भाष्य केले. ज्ञानेश्वरी लिहिले. त्यानंतर अमृता अनुभव या ग्रंथाची रचना केली. संत ज्ञानेश्वरांनी अद्वैत वाद (वेदांत तत्त्वज्ञान) आणि भगवान विष्णूचा अवतार असलेल्या विठ्ठलाच्या भक्तीवर भर देण्यात आला. ज्ञानेश्वरी, अमृतानुभव चांगदेव पासष्टी, हरी पाठाचे अभंग, ही त्यांनी काव्यरचना केली. अध्यात्म आणि तत्त्वज्ञानाची जोड मराठी भाषेतून रचना केली.

संत ज्ञानेश्वरांच्या काळात संत नामदेवांनी भक्तीचा मळा फुलविण्याचे कार्य केले. संत नामदेवांचे अभंग महाराष्ट्र पुरतेच मर्यादित राहिले नाही तर, पंजाब पर्यंत त्याचा विस्तार होत गेला.

' नाचू कीर्तनाचे रंगी। ज्ञानदीप लावू जगी' अशा प्रकारे लोकशिक्षकाची ही भूमिका आपल्या अभंगवाणीतून मधुर व भावपूर्ण शब्दातून साकारली आहे. भक्तीच्या जोरावर 'आम्हाला सापडले वर्म! करू भागवत धर्म!' असे म्हणतात. यादव राजवटीच्या काळात वारकरी संप्रदायाची मुहूर्तमेळरचणारी संत मंडळी विठ्ठल भक्तीत तल्लीन होऊन 'भेदाभेद अमंगल' प्रकारे मान्य जणांना वारकरी संप्रदायात सामावून घेतले.

संत वाटिकेतील जायची वेळ म्हणून संत जनाबाई यांचा उल्लेख केला जातो. संत जनाबाई यांचे अभंग म्हणजे सुंदर भावगीतच होय. सी मनाचा हळुवारपणा, वात्सल्य आणि भक्तीची उत्कृष्टता तिच्या अभंगातून दिसून येते.

विठ्ठ माझा लेकरवाळा
संगे गोपाळांचा मेळा
निवृत्तीहा खांद्यावर
सोपनाचा हात धरी
पुढे चालले ज्ञानेश्वर
मागे मुक्ताई सुंदर।
गोरा कुंभारमांडीवर
चोखा जीवा बरोबर।
बंका कडियेवरी
नामा करंगुळी घरी।
जनी म्हणे गोपाळा
करी भक्तांचा सोळा।।

वारकरी संप्रदाय विचार आणि कार्य

प्रा. शिवदास दगा पावरा

www.thesaarc.com

संत जनाबाईच्या काळात मुक्ताबाईंनी अध्यात्मिक उंची गाठली आहे. ज्ञानेश्वरांची लहान बहीण मुक्ताबाई अध्यात्म आणि काव्य बाबतीत विचारांची प्रगल्भता आणि परिपक्वता दिसून येते.

यादवकालीन संत कवयित्रींमध्ये संत जनाबाई संत मुक्ताबाई बाई संत सोयराबाई संत कान्होपात्रा संत निर्मळा संत भागुबाई इत्यादी कवयित्रींनी अभंग रचना केली असल्याचे दिसते. अध्यात्मिक श्रीमंती आणि विठ्ठल भक्तीची ओढ त्यांच्या अभंगातून जागोजागी दिसून येते.

संत गोरा कुंभार हे संत ज्ञानेश्वर आणि नामदेव यांच्या समकालीन विठ्ठल भक्तीत तल्लीन असणारे संत आहे. गोरोबाकाका यांचे स्थान अनुभवाचा ठेवा असल्यामुळे परमार्थ मार्गावरील देखील मोठा असल्यामुळे त्यांना सर्वजण गोरोबाकाका म्हणत असत. संत नामदेव यांनी गोरा जुनाट पै जुना। हाती थोपटणे अनुभवाचे। असे त्यांच्या कार्याबद्दल गौरवद्गार काढतात. त्यांच्या नावावर 20 21 अभंग उपलब्ध आहेत. विठ्ठल भक्ती करणे हा सर्वात सोपा मार्ग असल्याचे गोरोबा कुंभार त्यांच्या अभंगातून मांडणी करत असल्याचे दिसून येते. मुखिया साखर साखाया दिधली। बोलता हे बोली बोलवेना। तसेच म्हणे गोरख कुंभार विठ्ठल मंत्र सोपा। एक वेळा बापा उच्चारी रे। असे नामाचे महात्म्य त्यांनी आपल्या अभंगातून सांगितला आहे.

देवा तुझा मी कुंभार। नासी पापाचे डोंगर।

ऐशा संतप्त हो जाती। घडे साधूंची संगती।

म्हणे कृपा भगवंताची। गोरख कुंभार मागे हेचि।।

संत गोरा कुंभार यांनी विठ्ठल भक्ती सोबतच साधुसंत यांचा सहवास नित्य नियमाने असावा. असे आपल्या अभंगातून सांगितले आहे. सावता माळी यांच्या बद्दल संत नामदेव यांनी सावता सागर प्रेमाचा आगर असे वर्णन केले असल्याचे दिसते. आमची माळ्याची जात असल्यामुळे दिवस-रात्र शेतीमध्ये कष्ट करण्यात गेले याबद्दल कष्ट करिता जन्म गेला। तुझा विसर पडिला। अशी खंत व्यक्त करताना दिसतात. ते विठ्ठला जवळ मागणी करताना म्हणतात की मागणे ते आम्हा नाही हो कोणासी। आठवावे संतांची हेसी खरे। तसेच आपला व्यवसाय करत असताना सर्व विठ्ठलाच्या चरणी अर्पण करतात आणि विठ्ठलामुळेच हे सर्व काही मिळाले आहे. सर्व व्यवसाय विठ्ठलमय झाल्याचा आनंद व्यक्त करतात.

कांदा मुळाभाजी। अवघीम विठाई माझी।

लसूण मिरची कोथिंबीर। अवघा झाला माझा हरी।

मोट नाडा विहीर दोरी। दोघी व्यापिली पंदरी।

सावता म्हणे केला मळा। विठ्ठल पायी गोविला गळा।।

खालच्या जातीत जन्माला आले असले तरी अभंगाच्या माध्यमातून आनंद व्यक्त करताना दिसून येतात हे त्यांच्या मनाचे आहे.

भली केली हीन याती।

नाही वाढली महंती।।

जरी असता ब्राह्मण जन्म।

तरी हे लागते कर्म।।

स्नान नाही संध्या नाही।

वारकरी संप्रदाय विचार आणि कार्य

प्रा. शिवदास दगा पावरा

www.thesaarc.com

याती कुळ संबंध नाही।।

सावता म्हणे हीन याती।

कृपा करावी श्रीपती।।

अशा प्रकारे सामाजिक अस्तित्वाचे वास्तविक जीवन आपल्या अभंगावाणीतून व्यक्त करतात. बहु त हिंडलो देश देशांतरा। परी मन नाही स्थिर झाले कोठे। असे म्हणणारे संत चखामेळा यांना शेवटी पंढरपूर येथे शांती मिळाली. इतर ठिकाणी जातीमुळे मिळणारी हीनत्वाची वागणूक आणि तरी संप्रदायात मिळालेली वागणूक यामुळे वारकरी संप्रदायात एकरूप झाले. पंढरपूर येथील वैकुंठपंढरी भिवरेचे तीरी। प्रत्यक्ष श्रीहरी उभा तेथे। असे विठ्ठलाचे वर्णन केले आहे. तसेच पंढरीचे सुख नाही त्रिभुवनी। प्रत्यक्ष चक्रपाणि उभा असे। असे विठ्ठल मूर्तीचे वर्णन केले आहे. विठ्ठल विठ्ठल गजरी। अवघी दुमदुमलीपंढरी।। होतो नामाचा गजर। दिंड्या पथकांचा भार। निवृत्तीज्ञानदेव सोपान। अपार वैष्णव ते जाण। हरी कीर्तनाच्या दाटी। तेथे चोखा मिठी।। असे पंढरीतल्या विठ्ठलाचे आणि भक्त जणांचे वर्णन करतात. तसेच ही नियती माझी देवा। कैसी घडे तुमची सेवा। असा प्रश्न पांडुरंगाला करतात. जोहार मायबाप जोहार। तुमच्या महाराचा मी महार। अशा प्रकारे आपल्या अभंगातून दलितांवर झालेल्या सामाजिक अन्यायाची खंत आपल्या अभंगातून व्यक्त केले आहे. हे सर्व सभोवतालच्या वातावरणात सामाजिक विषमता दिसून येत असली तरी, वारकरी संप्रदायामध्ये सर्वांना सामावून घेण्याची, विठ्ठल मय सर्व जग म्हणून हाच संप्रदाय श्रेष्ठ असल्याची मानसिकता भक्तांना वाटू लागली.

सेना नावी हे जबलपूर मधील बांदूगडचे होते. तीर्थाटन करता करता महाराष्ट्रात आले विठ्ठल दर्शनाचा आनंद व्यक्त करताना 'जाता पंढरीसी सुख वाटे जीवा। आनंदी केशवा भेटताशी। असे वर्णन करतात. घेता नाम विठोबाचे। पर्वत जळती पापांचे। अशा प्रकारे तत्कालीन साधू संतांच्या ढोंगीपणावर ताशेरे ओढले असल्याचे दिसते. तसेच 'आम्ही वारिक वारिक। करू हजामत बारीक। असे आपला व्यवसाय संपूर्णतः विठ्ठलमय करून घेतात.

परिसा भागवत हे संत नामदेव यांची यातहीन म्हणून टवाडी करणारा नंतरच्या काळात त्यांचे शिष्य होतात. परसा वेद नामयासी। तुझे पूर्व माझे चरणापाशी। जरी तू हरदासी झालासी। तरी याती हीनची' असे म्हणत असत. पुढे दुधावरली साय ते मी वाणू काय। पैसे गाणे गाय नामदेव। असे नंतर स्तुतीही करताना दिसतात. विसोबा खेचर स्वतःचा उल्लेख करताना खेचर विसा प्रेमाचा पिसा। असे वर्णन केले आहे. विसोबा खेचर हे ज्ञानदेवांचे शिष्य आणि नामदेवांचे गुरु होते. खेचर म्हणे मज ज्ञानराज गुरु अशी ग्वाही देतात. संत ज्ञानेश्वर यांच्याकडून अद्वैत्यवादाचा बोध झाला असला तरी, दीक्षा मात्र सोपान देवाकडून मिळाली. सकलसंतगाथा मध्ये त्यांचे दोनच अभंग आहे.

संत मुक्ताबाई ह्या निवृत्ती ज्ञानेश्वर यांच्यापेक्षा वयाने लहान असल्या तरी संत मंडळी मध्ये मोठे स्थान व अधिकार असलेल्या कवयित्री आहे. ज्ञानेश्वराचे भाऊ व संत सहवासात अभंग रचना करित होत्या. पंढरीमहात्म्य, नाममहात्म्य आणि संत समागम त्यांचे अभंगरचना आहे. नाम महिमा या विषयावर नाम मंत्र हरी निजदासा पावे। आई कोणी घ्यावे झडकरी। असे सांगतात. सगुना निर्गुणा यासारख्या कल्पनांच्या ही पत्नीकडे जाण्याचे सामर्थ्य मुक्ताबाई यांच्या ठिकाणी आहे.

मुंगी उडाली आकाशी। तिने गिळले सूर्याशी।

वारकरी संप्रदाय विचार आणि कार्य

प्रा. शिवदास दगा पावरा

www.thesaarc.com

थोर नवलाव झाला। वांजे पुत्र प्रवसला।

विंचूपाताळाशी जाय। शेष माथा वंदी पाय

माशी व्याली घर झाली। देखोन मुक्ताई हासली। अशा प्रकारचे काल्पनिक अभंग देखील त्यांनी रचले असल्याचे दिसते. त्याचबरोबर ताटीचे अभंग म्हणून प्रसिद्ध आहेत. मुक्ताबाईंच्या मनातील भाव पुढील अंगातून दिसून येते.

मजवरी दया करा। ताटी उघडा ज्ञानेश्वरा।

संत जेणे व्हावे। जग बोलणे सोसावे।

तरीच अंगी थोरपण। जया नाही अभिमान।

अशाप्रकारे संत ज्ञानदेवांना उपदेश करताना दिसून येतात.

संतवाटीकेतील जाईचे वेळ म्हणून संत बोलना बाई यांचे वर्णन केले जाते संत जनाबाई स्वतःला नाम्याची दासी म्हणून घेतात त्यांच्या नावाने जवळपास साडेतीनशे अभंग रचना उपलब्ध असल्याचे दिसते. त्यांच्या अभंगामधून श्री मनाचा हळूवारपणा आणि भक्तीची उत्कृष्टता भरलेली दिसते. परमेश्वर प्राप्तीची तळमळ आणि आर्तता जवळपास सर्व अभंगातून दिसून येते. सर्व सुखाचा आगर। असे विटेवरी विठ्ठलाचे वर्णन करताना दिसतात. नाम महात्म्याच्या संदर्भात म्हणतात की, नाम विठोबाचे घ्यावे। नाम तारक हे थोर। नामेश तारिले अपार अशा पद्धतीने नाम महात्म्याचे वर्णन केले आहे.

अध्यात्मिक लोकशाहीतील संतांच्या रचनेत अनेक ठिकाणी श्री विठ्ठल, येथील पांडुरंग, नाम महात्म्य संत समागम, श्रीकृष्णाची बाल क्रीडा व्यवसायाला अनुसरून असे बरेच अभंग रचना केली असल्याचे दिसून येते. सामाजिक जीवन जगत असताना आलेले अनुभव, त्याचे चित्रण देखील अभंगाच्या माध्यमातून साकार झालेले दिसून येते. तरीदेखील त्या कालखंडामध्ये असलेली सामाजिक वागणूक, त्याला अनुकूल असलेले विठ्ठल महात्म्यामुळे वारकरी संप्रदायात सामावून घेतले त्यामुळे वारकरी संप्रदायाचा बहर आला. आज देखील लाखो लोक पंढरपूरला पांडुरंगाच्या दर्शनासाठी वारी करत असल्याचे दिसते. हेच या वारकरी संप्रदायाचे महात्म्य आहे.

संदर्भ ग्रंथ

१. प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, नसीराबादकर. फडके प्रकाशन कोल्हापूर.

२. प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास प्र. न. जशी. स्नेहवर्धन प्रकाशन.

३. प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास. .ना. देशपांडे. व्हिनस प्रकाशन.

४. मध्ययुगीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास (आरंभ ते १८००) प्रा. डॉ. सदाशिव सरकटे, प्रा. डॉ. सुशीला सोलापूर. कैलास पब्लिकेशन औरंगाबाद.

५. मध्ययुगीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, डॉ. विद्यासागर पाटंगणकर. चिन्मय प्रकाशन औरंगाबाद.

वारकरी संप्रदाय विचार आणि कार्य

प्रा. शिवदास दगा पावरा

www.thesaarc.com